

## ДЭТЭРМІНАЦЫЯ ЯК ПРАЯЎЛЕННЕ СЕМАНТЫКА-СІНТАКСІЧНАЙ КАНДЭНСАЦЫІ

Найбольшай экспланаторнай сілай пры апісанні “самастойных пашыральных выказванняў” (дэтэрмінантаў) вылучаецца кандэнсацыйны падыход<sup>1</sup>, калі асновай для вылучэння адпаведнага кампанента з’яўляецца яго статус знака секундарнай прапазіцыі.

Па-за межамі так званага “свабоднага далучэння” знаходзяцца лінейныя формы семантыка-сінтаксічнай кандэнсацыі, у якіх змештавай двухсастаўнасці адпавядае двухсастаўнасць фармальная: *Не гані Бога ў лес, калі ў хату ўлез; Узяўшыся за гуж, не кажы, што нядуж; Не лятай высока, бо нізка сядзеш.*

У згорнутай форме семантыка-сінтаксічнай комплекснай кандэнсацыі (В-кандэнсацыя) зыходная прапазіцыйная намінацыя патрабуе дадатковай аперацыі аднаўлення: *Галоднаму ўсё смакуе; Над пешым арлом і варона з калом; Чужым даброем не забагацееш; За капейку жабу да Барысава дубцом пагоніць.* Семантычная рэканструкцыя ў большасці выпадкаў адназначная: кандэнсанты захоўваюць неабходныя для гэтага лексічныя марфемы. Параўнайце: *Усё смакуе (?) І варона з калом (?) Дабром не забагацееш (?) Жабу да Барысава дубцом пагоніць (?)*

Выбар яўнай мадэлі семантыка-сінтаксічнай кандэнсацыі (А-кандэнсацыі), калі ўзнаўляюцца зыходныя прапазіцыйныя намінацыі, або згорнутай залежыць ад камунікатыўнага задання, у якім вызначаюцца ступень актуалізацыі таго ці іншага значэння, характар і абумоўленасць сувязей ў тэксце. Гэта можа ўплываць на “глыбіню кандэнсацыі”, звязанай з праспекцыйным ці рэтраспекцыйным характарам арганізацыі тэксту, з асобнымі выпадкамі экспрэсіўнага вылучэння кампанентаў выказвання: *За гэта ж пад суд збірайся сам і ідзі* (І. Пташнікаў); *Гэтакія паны – па тры пары ў штаны; Таму і дзяўбуць...* (Я. Сіпакоў). Выдзеленыя элементы не дазваляюць адназначна ўзнавіць згорнутай прапазіцыйнай намінацыі, з’яўляюцца разнавіднасцю скрытай (суплетыўнай) формы семантыка-сінтаксічнай кандэнсацыі (С-кандэнсацыі), таму не ўключаюцца намі ў сістэму класічнай дэтэрмінацыі.

Аналіз паказвае, што некаторыя з катэгарыяльных значэнняў непасрэдна звязаны з працэсамі семантыка-сінтаксічнай кандэнсацыі ў выказванні. Праецыруючы гэта на семантычную структуру выказвання, можна сфармуляваць інварыянтнае значэнне дэтэрмінанта: матывацыя пэўнай падзеі, факта, сітуацыі або іх спараджэнне.

Пры такім падыходзе спіс самастойных пашыральных ядра выказвання можа быць дапоўнены дэтэрмінуючым атрыбутыўным кампанентам: *Скупы двойчы плоціць; За тавар гнілы і грош малы; У добрага атамана ўсе хлопцы смелыя; За дурною галавою і нагам няма спакою; У багатай хаце і куры часцей нясуцца; У чужых руках пірог вялікі і інш.* Для прыведзеных выказванняў

<sup>1</sup> Гл.: Міхневіч, А.А. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы / А.А. Міхневіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – С. 152–167.

таксама характэрна згорнутая прапазіцыя, якую спараджае, матывуе каўзальны дэтэрмінант. Менавіта ён вызначае змест паведамлення.

Як сведчыць прааналізаваны матэрыял, семантыка ядзерных прэдыкатаў, якія ўступаюць з дэтэрмінантамі ў адносіны свабоднага далучэння, самая разнастайная: дзеясловы са значэннем руху, перамяшчэння ў прасторы, фізічнага ці псіхічнага стану, дзеяння, працэсу, эмацыянальных, сацыяльных адносін. У залежнасці ад формы выражэння дэтэрмінанта можа змяняецца характар прапазіцыйнай абумоўленасці – ад экспліцытнай (неасэнсаванай) да імпліцытнай (прагназуемай, асэнсаванай). Але застаецца нязменным механізм арганізацыі падобных выказванняў: матывацыя факта, падзеі, сітуацыі не прадугледжана валентнаснымі асаблівасцямі ядзернага прэдыката і актуалізуецца самастойным дэтэрмінантам-прапазіодам.

**І.І. Савіцкая**

## **ЛЕКСІЧНЫЯ НОРМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ: 20-Я ГГ. XX СТ.**

Пры вызначэнні агульных тэндэнцый станаўлення лексічнай сістэмы неабходна зыходзіць з двухбаковасці прыроды нормы, паколькі ў ёй сутыкаюцца і "стыхійныя (заснаваныя на ўнутраных уласцівасцях мовы) маўленчыя навывікі і знешнія, сацыяльныя фактары, без якіх немагчыма само існаванне мовы. Літаратурная норма не вызначаецца толькі ўнутранымі заканамернасцямі мовы, і ў той жа час яна і не абывае да стану сістэмы мовы" [2, с. 15]. Бурная словатворчая і лексікаграфічная дзейнасць 20-х гадоў была абумоўлена абвешчэннем палітыкі беларусізацыі, уздымам адраджэнскіх ідэй у культурным будаўніцтве, зваротам нацыянальнай інтэлігенцыі да пытанняў чысціні і культуры мовы і актыўным абмеркаваннем іх у перыёдыцы.

Пашырэнне маштабу выкарыстання беларускай мовы прымусіла нацыянальную інтэлігенцыю рэспублікі звярнуць увагу на стан беларускай граматыкі і лексікі. Праца вялася ў напрамках высвятлення найбольш мэтазгодных шляхоў вывучэння і фарміравання слоўнікавага складу беларускай мовы, нармалізацыі і сістэматызацыі наяўных лексічных рэсурсаў. І першапачатковай задачай ставілася складанне беларускага слоўніка, патрэбу ў якім у 1921 г. акрэсліў Я. Карскі: "Яшчэ стаіць вялікая задача складання поўнага беларускага слоўніка. Існуючыя слоўнікі Насовіча (Спб. 1870) і Дабравольскага (Смаленск 1914) носяць дыялектычны характар: яны не ахопліваюць усёй беларускай вобласці... Акрамя таго, гэтыя слоўнікі не поўныя..." [3, с. 26]. Разуменне асаблівасцяў гістарычнага і эвалюцыйнага шляхоў сваёй мовы і краіны прыводзіла даследчыкаў да акрэслення метадаў працы над слоўнікамі: "Тады як задачай, прыкладам, рускага слоўніка, па словах акадэміка Істрына, зьяўляецца пазнаць рускую мову, задачай нашага слоўніка, апрача таго, зьяўляецца яшчэ й апрацаваць нашу мову, выявіць яе, як мову беларускую, прыгодную ня толькі для пісання вершаў і штодзённага ўжытку, але й для выражэння ёю самых глыбокіх навуковых ісцін, самых тонкіх адценняў нашай мыслі" [6, с. 169]. Выказаўшы свае меркаванні адносна